

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛІПШЕННЯ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Виявлено основні проблеми, що знижують результативність пенсійної реформи в Україні; визначено перспективні напрями поліпшення пенсійного забезпечення населення.

Ключові слова: пенсійне забезпечення населення, пенсійний вік, перспективи поліпшення.

The main problems that reduce the impact of pension reform in Ukraine, the promising ways of improving the pension system population.

Key words: public pensions, retirement age, the prospects for improvement.

Упродовж усього свого життя людина змушена ураховувати наявні обмеження, які зрештою впливають на її добробут, рівень якого може істотною мірою змінюватись на кожній стадії життєвого циклу, що, передусім, обумовлено: у дитинстві – матеріальним становищем батьків; у дорослому житті – розміром власних доходів і способом їхнього використання; у старості – кількістю накопичених благ і піклуванням нащадків. До цього варто додати дієвість системи державного соціального забезпечення, оскільки донині більшість населення України ні морально, ні матеріально неготове самотужки вирішувати наявні проблеми, оскільки в країні зберігається модель “дешевої” робочої сили та патерналістські настрої, високі рівні бідності і безробіття тощо. Більше того, відповідно до ст. 46 Конституції України “громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом” [1]. Подібні гарантії містяться в конституціях багатьох країн світу, оскільки соціальний захист виступає однією з головних функцій держави, що означає визнання нею відповідальності за надання допомоги слабким і знедоленим, усім тим, хто не в змозі заробляти на гідне життя і не має іншого джерела доходу [20].

Будь-яка особа варта гідного рівня життя, але найбільшою мірою це стосується пенсіонерів, оскільки ті більшу частину свого життя присвятили розбудові підприємств і населених пунктів, вихованню нащадків й формуванню їхніх статків тощо. Нині навряд чи кого слід переконувати в необхідності створення належних умов життя для пенсіонерів – переважно літніх людей, які “найчастіше асоціюються із самотністю, незахищеністю, залежністю від навколишніх” [19, с. 49], потребують належної матеріальної (гідної пенсії) та моральної (визнання) винагороди за їхній внесок у суспільний розвиток. Так, у розвинутих країн світу стало нормою, що по завершенні трудової діяльності літні особи подорожують світом, беруть активну участь у суспільному житті та користуються перевагами національних систем соціального забезпечення; натомість для більшості громадян України вихід на пенсію є не привілею, а “вироком” на злиденне доживання віку.

Відтак, не принижуючи значущості решти напрямів соціальної політики держави, надзвичайно актуальним є подальше реформування системи пенсійного забезпечення, оскільки, по-перше, це стосується не лише нинішніх, а й майбутніх пенсіонерів – тобто практично всіх; по-друге, зважаючи на наявну демографічну та соціально-економічну ситуацію в країні, державі дедалі складніше виконувати свої конституційні зобов'язання; по-третє, попри спроби вдосконалити систему пенсійного забезпечення, вона залишається недолугою, а життя більшості пенсіонерів в Україні – злиденним.

Проблема реформування пенсійної системи стала наріжним каменем дисертаційних досліджень низки вітчизняних науковців, серед яких О. Белінська, Н. Коробенко, Т. Кравчук, Н. Луговенко, О. Макаренко, Н. Тополенко, М. Шумило.

Крім того, останні наукові видання містять численні публікації за цією проблематикою. Так, зокрема, Л. Батченко та М. Деліні дослідили тенденції та наслідки реформування пенсійної системи, а також визначили можливість формування окремою людиною механізму соціального самозахисту [3]; О. Бражко – запропонував Концепцію реалізації пенсійної реформи в Україні [4]; А. Загородній та Л. Пилипенко – віддали перевагу добровільному, а не законодавчому способу підвищення пенсійного віку [6]; О. Коцюба та Ю. Резнікова – запропонували запровадити обов'язкове професійне пенсійне страхування [8]; О. Крентовська – обґрунтувала основні напрями національної стратегії вдосконалення соціальної політики в умовах старіння населення України з урахуванням заходів міжнародної політики в цій сфері [9]; О. Макаренко – зробив висновок про невідповідність трирівневої пенсійної системи України завданню забезпечення прав і потреб осіб похилого віку і необхідність перегляду її основних складових [12]; В. Мороз – проаналізував можливості зміни вікової межі, встановленої для визначення працездатного віку [14]; В. Голоб'як – визначив ефективність здійснення заходів раціоналізації та їх вплив на розвиток пенсійної системи України [21].

Однак, визнаючи безперечні досягнення вищенаведених науковців, слід наголосити на необхідності конкретизації підходів до вдосконалення системи пенсійного забезпечення населення України.

Метою статті є розробка пропозицій по підвищенню рівня і якості життя пенсіонерів. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: 1) виявити основні проблеми, що знижують результативність пенсійної реформи в Україні; 2) виявити можливість підняття пенсійного віку; 3) визначити перспективні напрями поліпшення пенсійного забезпечення населення.

Більшість вітчизняних пенсіонерів хоча й забезпечене житлом, предметами побуту, одягом, взуттям та іншими благами, спроможними задовольнити їхні потреби, але практично позбавлена ліквідних активів, продаж яких вирішить поточні проблеми (наприклад, оплати лікування). Не можна оминати увагою і той факт, що практично всі нинішні пенсіонери втратили свої заощадження, які зберігались на рахунках Ощадбанку СРСР, тим самим позбавились можливості забезпечити стабільний рівень споживання після виходу на пенсію. Відтак, нині пенсіонери змушені жити переважно на пенсію, середній розмір якої за останні десять років хоча і зріс у 11,9 разів і склав у 2010 р. 999 грн [16], однак у разі поступаєтья рівням відповідних соціальних виплат й фінансування соціальних робіт (обслуговування пенсіонерів) у більшості європейських країн.

Отже, цілком логічним виглядає питання: чому українські пенсіонери, які своєю трудовою діяльністю зробили більш чи менш вагомий внесок у розвиток вітчизняної економіки, отримують замалу пенсію (перш за все, за віком)? Відповідь на це питання слід шукати в прогалинах вітчизняної системи пенсійного забезпечення.

Незважаючи на існування трирівневої системи пенсійного забезпечення, більшість громадян України, які нині є пенсіонерами чи набудуть такого статусу в найближчі роки, розраховують переважно на перший її рівень – солідарну систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, а тому рівень їх пенсій, радше за все, буде визначатись змінами демографічної та соціально-економічної ситуації в країні.

Характеризуючи демографічну ситуацію, О. Крентовська стверджує, що “Україна є однією з найбільш швидко старіючих країн світу” [6, с. 211]. Така її позиція підтверджується, по-перше, даними Держкомстату України за останні п'ятнадцять років, відповідно до яких: середня очікувана тривалість життя при народженні зросла на 3,5 % і в 2008-2009 рр. дорівнювала 69,29 років; попри тривале негативне сальдо народжуваності й скорочення загальної кількості пенсіонерів, їх частка зросла на 1,4 пункти і склала в 2010 р. 29,9 % [16]; по-друге, невідповідністю очікуваної [16] та фактичної [18] тривалості життя пенсіонерів (відповідно, 63,8 та 74,7 років – для чоловіків, і 74,9 та 78,4 роки – для жінок); по-третє, порівняно з 2005 р. у 2050 р. прогнозується зменшення на 43 % чисельності населення в працездатному віці за одночасного зростання чисельності старших вікових груп (65 років і більше) – на 13 % [25, с. 126], через що співвідношення пенсіонерів і працюючих зросте з нинішніх 10:15 [16], до 10:13 у 2015 – 2016 рр. та 10:11 – до 2030 р. [7]; по-четверте, “навіть за оптимістичним сценарієм у найближчі 20 років середня тривалість життя чоловіків зросте лише на 5,5 років, що занадто мало для підвищення пенсійного віку для них” [13]; по-п'яте, 25 % чоловіків і 20 % жінок 60 – 70 років цілком легально пропонують свою робочу силу на ринку праці, що де-факто розширює вікові межі економічно активного віку, хоча де-юре рамки працездатного віку не змінюються [10, с. 123]; по-шосте, для пенсіонерів розвинутих країн світу, на відміну від українських, “основними мотивами продовження трудової діяльності виступають не матеріальні (боротьба зі злиднями. – О. М.), а психологічні й культурні: збереження відчуття власної значущості й суспільної корисності, а також бажання спілкуватися з членами колективу, додержуватись прийнятих норм суспільної моралі, традицій, стереотипів тощо” [12]; по-сьоме, чимало осіб працездатного віку “мають поганий стан здоров'я, про що свідчить велика чисельність інвалідів загального захворювання, які виходять на пенсію до досягнення пенсійного віку, і висока смертність, насамперед серед чоловіків передпенсійного віку” [6, с. 19].

Донині Україна залишається країною чи не з найнижчим у світі віком виходу на пенсію: для чоловіків – 60 років, а для жінок – 55 років. При цьому особи, які працюють на посадах за Списками № 1 та № 2, можуть вийти на пенсію щонайменше, відповідно, на 10 і 5 років раніше загальноновстановленого пенсійного віку [2]. За таких умов поширеною є ситуація, коли страховий стаж для отримання пенсії за віком для жінок є нижчим за тривалість виплати пенсій, через що зростає навантаження на солідарну систему пенсійного забезпечення.

Наповнення Пенсійного фонду України за рахунок відрахувань зайнятого населення недостатнє через порівняно низький рівень оплати їхньої праці, що, до того ж, практично унеможливорює розвиток системи накопичувального пенсійного забезпечення та ставить під сумнів гідну старість нині працюючих. Ще більше проблем у цій сфері виникає стосовно тих, хто послуговує фіксованим податком (в Україні їх налічується біля 400 тис. осіб), формує свої доходи за рахунок трудової міграції (за різними оцінками від 5 до 7 млн осіб) і в тіньовій економіці (масштаби якої перевищують 40 % ВВП) тощо. За таких умов цілком імовірним є подальше зростання дефіциту Пенсійного фонду України, який буде й надалі покриватися з Державного бюджету України (“у 2010 р. розмір таких дотацій становитиме 26 млрд грн, то 2011 р. може зрости до 37 млрд грн” [17]), за рахунок залучення банківських кредитів та/чи зростання соціальних платежів з працюючої частини населення. Однак ці способи покриття дефіциту Пенсійного фонду України є неприйнятними, що обумовлює активізацію системи накопичувального пенсійного забезпечення.

Повноцінно скористатись перевагами другого та третього рівнів системи пенсійного забезпечення зможуть лише особи, яким на сьогодні 35 – 40 і менше років, оскільки тільки за порівняно тривалий період

(перш за все, через їхні невисокі офіційні трудові доходи і мізерну здатність робити заощадження) переважна більшість зайнятого населення спроможна накопичити на особистих рахунках у державних та/чи недержавних пенсійних фондах суму, достатню для формування майбутньої гідної пенсії.

За нинішньої демографічної та соціально-економічної ситуації як і більшість країн світу Україна змушена обирати між скороченням державних пенсій (що є порушенням норм чинного законодавства) й підняттям пенсійного віку. І хоча за результатами глобального огляду від 72 до 80 % усіх громадян світу вважають за необхідне скасувати визначення віку обов'язкового виходу пенсію та забезпечити вільний вибір часу припинення своєї трудової діяльності [24, с. 54], все ж міжнародна практика свідчить, що існує дуже мало країн, в яких пенсійний вік для чоловіків та жінок різний; а також тих, які не планують підвищувати пенсійний вік для чоловіків та жінок. Більше того, чимало країн світу (Великабританія, Данія, Ізраїль, Корея, Нідерланди, Німеччина, США, Угорщина, Чехія, Японія), визначились із новим рівнем пенсійного віку і термінами його підняття [18].

Саме тому цілком логічною є позиція дедалі більшої кількості вітчизняних науковців, які визначають необхідність підняття пенсійного віку, однак не конкретизують його межі [6; 11; 13; 14; 21]; хоча є і ті, хто пропонують збільшити пенсійний вік жінок і чоловіків до 60 та 65 років відповідно [15]. Не стоять осторонь цього процесу і урядовці, які внесли до Верховної Ради України законопроект “Про заходи щодо проведення пенсійної реформи в Україні” від 13 грудня 2010 р. № 7455, яким пропонується поступово підвищити пенсійний вік для жінок з 55 до 60 років, щорічно збільшуючи його на шість місяців, починаючи з 1 лютого 2011 р. Однак парламентарі визнали цей законопроект недосконалим і повернули уряду на доопрацювання [22], що виглядає цілком виправданим, оскільки не було проведено громадських обговорень змін у системі пенсійного забезпечення, які можливо реалізувати двома шляхами: “обов'язковим – законодавчо регламентувати поступове підвищення віку виходу на пенсію; добровільним – передбачити можливість добровільно відкласти вихід на пенсію за віком та отримати після цього підвищений розмір пенсії” [6, с. 18–19].

Таким чином, одним із способів вирішення проблем пенсійного забезпечення є підняття пенсійного віку, оскільки завдяки цьому, по-перше, зростає тривалість періоду сплати внесків до пенсійних фондів і скорочення терміну отримання пенсій; по-друге, збільшується чисельність платників пенсійних внесків і зменшення кількості пенсіонерів; по-третє, зростають можливості держави спрямувати “вивільнені” бюджетні кошти на вирішення нагальних соціально-економічних проблем; по-четверте, частково ураховуються бажання та можливості осіб пенсійного віку продовжувати трудову діяльність.

Водночас, не варто забувати про соціально-психологічний та економічний аспекти підняття пенсійного віку, оскільки в такий спосіб відбувається зміна життєвих установок індивіда щодо способу життя, можливості продовжувати трудову діяльність, рівня очікуваних доходів, соціального статусу тощо. Тому не дивно, що такі вимушені дії урядів наражаються на опір громадськості (як, зокрема, у Франції наприкінці 2010 р.).

Одним із принципових моментів для України є прийняття рішення про доцільність зрівняння пенсійного віку для чоловіків і жінок. Нині більшість країн світу (Канада, Німеччина, Франція, Швеція, Японія) встановили однакові вікові показники виходу на пенсію для жінок і чоловіків; натомість є країни (Австрія, Великобританія, Італія тощо), де жінки мають перевагу над чоловіками і виходять на пенсію за віком раніше [5].

В Україні зберігається висока соціальна напруга не лише через мізерність пенсій для широкого загалу, а й через невиправдано високу їх диференціацію. Так, зокрема, пенсія народного депутата в 2005 р. перевищувала найменшу пенсію приблизно в 50 разів [23], що хоча і є порушенням Закону України “Про пенсійне забезпечення”, яким визначено, що максимальний розмір пенсії не може перевищувати трьох, а в окремих випадках – чотирьох мінімальних пенсій за віком [2], але набуває законного статусу завдяки “спеціальним законам, якими встановлені пенсії для представників окремих професій та посад (військовослужбовців, суддів, депутатів, працівників прокуратури, державних службовців, науковців та ін.)” [4, с. 73].

Узагальнення напрацювань за даною проблематикою і результати власних досліджень дозволило визначити перспективні напрями поліпшення пенсійного забезпечення населення України, а саме:

- зростання розміру трудових доходів за рахунок підвищення мінімальної заробітної плати та детінізації оплати праці;
- активніше залучення до сплати пенсійних внесків трудових мігрантів і підприємців;
- забезпечення раціонального використання коштів Пенсійного фонду України завдяки удосконаленню системи адміністративного управління ними;
- підвищення до 15 років мінімально необхідного страхового стажу для отримання пенсії за віком;
- досягнення прямої залежності розміру пенсії від страхового стажу громадянина та обсягу доходів, з яких сплачувалися страхові внески;
- зрівняння пенсійного віку для чоловіків і жінок на рівні 60 років;
- визначення віку 60 років як підставу для набуття права на 80 % від пенсії за віком зі збереженням права на трудову діяльність та 100 % довічної пенсії або одноразових виплат застрахованим особам, членам їхніх сімей та іншим особам, передбаченим Законом України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування від 9 липня 2003 р. № 1058-IV; вік 65 років – 100 % забезпечення із солідарної пенсійної

системи зі збереженням права на довічну пенсію за договорами пенсійного страхування та вищенаведені одноразові виплати (якщо вони не були виплачені раніше);

– недопущення більш ніж чотирикратного перевищення максимальної пенсії над мінімальною, яка, у свою чергу, має бути не нижчою за прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність;

– запровадження накопичувального рівня пенсійного забезпечення;

– підтримка розвитку ринку соціальних послуг для пенсіонерів.

Таким чином, можна зробити такі висновки. Недостатнє задоволення поточних потреб переважної більшості вітчизняних пенсіонерів обумовлене низьким розміром їхніх пенсій. Складна демографічна ситуація, макроекономічна нестабільність, тінізація економіки та масова трудова міграція обумовлюють погіршення наповнення Пенсійного фонду України, покриття дефіциту якого забезпечується за рахунок усе зростаючих бюджетних асигнувань. Лише жорсткі (детнізація доходів) та непопулярні (підвищення пенсійного віку жінок до 60 років) і добровільні (продовження на п'ять років трудової діяльності) заходи поліпшать стан вітчизняної пенсійної системи. Продовження наукових розвідок за даною проблематикою сприятиме подальшому підвищенню рівня та якості життя пенсіонерів, а також поліпшенню соціально-економічної ситуації в країні.

Література:

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червн. 1996 р. – К. : Преса України, 1997. – 80 с.

2. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 5 листопада 1991 р. № 1788-ХІІ. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

3. *Батченко Л. В.* Розвиток реформованої пенсійної системи України та її вплив на формування механізму соціального самозахисту населення / Л. В. Батченко, М. М. Деліні // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 6. – С. 188–193.

4. *Бражко О. В.* Реформування системи державного пенсійного страхування / О. В. Бражко // Економіка та держава. – 2010. – № 5. – С. 73–75.

5. *Воробйов Ю. М.* Аналіз стану державного пенсійного страхування в Україні / Ю. В. Воробйов, В. О. Гладжикурка. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvfb!2009/3/Magazine/03/09/stl/ppft-13.pdf.

6. *Загородній А. Г.* Проблеми та шляхи вдосконалення пенсійної системи України / А. Г. Загородній, Л. М. Пилипенко // Фінанси України. – 2010. – № 6. – С. 15–24.

7. *Копилка* // Бизнес. – 2007. – № 18–19. – С. 24–25.

8. *Коцюба О.* Мінімальні соціально та економічно обґрунтовані розміри пенсійних внесків на користь потенційних учасників обов'язкової професійної пенсійної системи в Україні / О. Коцюба, Ю. Резнікова // Україна: аспекти праці. – 2010. – № 7. – С. 9–13.

9. *Крентовська О.* Старіння населення як детермінуючий фактор удосконалення державної соціальної політики в Україні / О. Крентовська // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президенті України. – К. : Вид-во НАДУ, 2009. – № 2. – С. 210–226.

10. *Лібанова Е.* Ціннісні орієнтації та соціальні реалії українського суспільства / Е. Лібанова // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 120–135.

11. *Лібанова Е. М.* Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку ХХІ століття / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 1. – С. 9–22.

12. *Макаренко О. М.* Тенденції й перспективи розвитку пенсійного забезпечення осіб похилого віку в Україні / О. М. Макаренко // Державне будівництво [Електронне фахове видання]. – 2009. – № 1. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVu/2009-1/index.html>

13. *Мальований М. І.* Фінансово-демографічні аспекти підвищення пенсійного віку в Україні / М. І. Мальований. – Режим доступу : <http://udau.edu.ua/library.php?pid=381>

14. *Мороз В. М.* Зміна вікової межі, встановлення для визначення працездатного віку, як джерело збільшення кількісної складової трудового потенціалу країни / В. М. Мороз // Економіка та держава. – 2010. – № 3. – С. 81–85.

15. *Мудрак Р.* Модель поведінки споживача як фактор національної продовольчої безпеки / Р. Мудрак // Економіка України. – 2008. – № 8. – С. 80–89.

16. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ>

17. Пенсійну “дірку” залатають 18 мільярдами. – Режим доступу : <http://tsn.ua/groshi/pensiynu-dirku-zalatajut-18-milyardami.html>

18. Підвищення пенсійного віку: що раніше, то краще. – Режим доступу : <http://www.pension.kiev.ua/pensref/obgovoren.html>

19. *Смирнова Т. В.* Пожилые люди: стереотипный образ и социальная дистанция / Т. В. Смирнова // Социологические исследования. – 2008. – № 8. – С. 49–55.

20. Тенденції та перспективи європейської інтеграції України: державно-управлінські виміри : [монографія] / [кол. авт.] ; за заг. ред. В. В. Корженка, Н. М. Мельтюхової. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2007. – 268 с.

21. *Толоб'як В. С.* Раціоналізація пенсійної системи України / В. С. Толоб'як // Економіка та держава. –

2010. – № 8. – С. 111–114.

22. Уряд пропонує Верховній Раді збільшити пенсійний вік для жінок до 60 років. – Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/uryad-proponuye-radi-zbilshiti-pensiyniy-vik-dlya-zhinok-do-60-rokiv.html>.

23. Федорова М. В. Державне регулювання формування та використання соціальних фондів в Україні : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.01.01 “Економічна теорія” / М. В. Федорова. – К., 2006. – 24 с.

24. A Society for all Ages: Challenges and Opportunities. – United Nations Economic Commission for Europe, Edited by Astrid Stuckelberger and Andres Vikat, 2008. – 105 p.

25. World Bank. Ukraine : Labor Demand Study. – Washington, D. C., World Bank, 2008. – 37 p.

Надійшла до редколегії 02.12.2010 р.